

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Marty Styrc
pt. „*Interdependencies between marital instability and fertility*”
przygotowanej pod opieką naukową prof. dr hab. Ireny E. Kotowskiej,
Szkola Główna Handlowa,
Instytut Statystyki i Demografii Warszawa, 2016 (stron 169)

1. Problematyka pracy i jej ujęcie

Rozprawa doktorska mgr Marty Styrc jest poświęcona kształtowaniu się współczesnej polskiej rodziny rozpatrywanej na tle przemian zachodzących w krajach europejskich. Sformułowany problem badawczy (współzależność między niestabilnością małżeństw i płodnością) pozwala jednoznacznie zdefiniować rozważaną populację. Stanowią ją formalne związki, których historie są opisane takimi zdarzeniami jak: zawarcie małżeństwa, urodzenia dzieci, rozpad związku, który może nastąpić w wyniku rozwodu, separacji albo zgonu współmałżonka oraz ewentualne ponowne zawarcie małżeństwa. Problematyka recenzowanej rozprawy wpisuje się w zmiany zachowań demograficznych, zapoczątkowanych w Europie w połowie lat sześćdziesiątych XX wieku. Procesy te przywykliśmy rozważać w ramach teoretycznej koncepcji określanej jako drugie przejście demograficzne. Wśród kluczowych zmian wskazanych przez D. J. Van de Kaa jako standard tego przejścia szczególną pozycję zajmują zachowania matrymonialne, a współwystępowanie z tradycyjnymi małżeństwami innych form związków (kohabitacja, związki typu LAT) zostało wymienione na pierwszym miejscu. Równocześnie zmieniały się wzorce funkcjonowania związków małżeńskich. Oprócz odraczania decyzji o zawarciu małżeństwa (często do momentu zajścia w ciążę) wzrastała częstość ich rozpadu w wyniku rozwodu. Nastąpiła więc deinstytucjonalizacja (zmniejszenie roli kontraktu małżeńskiego) i destabilizacja rodziny.

Badania nad kształtowaniem się rodzin i gospodarstw domowych w społeczeństwach rozwiniętych tak w ujęciu mikro- jak makro-społecznym należą do najczęściej podejmowanych nie tylko wśród demografów. Większość prac koncentruje się jednak na problematyce płodności przede wszystkim w kontekście zastępowalności pokoleń. Doktorantka jako obszar zainteresowań naukowych wybrała rzadziej, a może nawet rzadko rozważany problem jakim są zachowania matrymonialne. Oryginalność badań na gruncie polskim wzmacnia wyznaczony cel, którym jest określenie współzależności pomiędzy płodnością i niestabilnością małżeństw. Na podstawie rozpoznania dotychczas osiągniętych wyników zarówno w warstwie teoretycznej jak i empirycznej postawiono dwa kluczowe pytania badawcze, a mianowicie: (1) w jaki sposób posiadanie dzieci wpływa na niestabilność małżeństwa oraz (2) jak ryzyko rozpadu związku kształtuje zmiany płodności całkowitej. Najbardziej prawdopodobne odpowiedzi sformułowano w postaci hipotez weryfikowanych w trakcie postępowania badawczego. Doktorantka uznała, że obecność dzieci zwiększa korzyści z pozostawania w związku i stabilizuje małżeństwo (H1), stabilizujący wpływ dzieci maleje z ich wiekiem (H2), wzrost niestabilności małżeństw przyczynia się do spadku płodności (H3). Te trzy przypuszczenia w pełni obejmują przedmiot i zakres badań stanowiących przedmiot rozprawy.

2. Struktura rozważanej problematyki

Tematykę pracy ujęto w pięciu rozdziałach. Poprzedza je Wprowadzenie zawierające sformułowanie celu pracy, pytań badawczych i hipotez, a zamyka Zakończenie stanowiące podsumowanie całej pracy. Częstkowe podsumowania kończą każdy rozdział. Ponadto zamieszczono trzy Aneksy ułatwiające śledzenie treści przedstawionych w rozdziałach 1, 4 i 5. Spis wykorzystanej literatury (15 stron wydruku komputerowego) zawiera najbardziej znaczące prace autorów polskich i zagranicznych. Wszystkie zostały prawidłowo zacytowane w tekście. Kompozycja pracy została podporządkowana postępowaniu badawczemu i pozwala śledzić drogę od wyznaczonego celu do jego osiągnięcia.

W rozdziale 1 przedstawiono europejskie trendy w zakresie zawierania i rozpadu małżeństw oraz płodności. Zasadnicze rozważania poprzedza zwięzła charakterystyka koncepcji drugiego przejścia demograficznego (SDT). Wspomaga ona interpretację zmian obserwowanych w geograficznych regionach Europy. Sytuacja w Polsce została

ujęta na tle tych ogólnych tendencji rozpatrywanych w ujęciu przekrojowym i wzdłużnym. Takie podejście wymagało zgromadzenia odpowiednich danych. Pochodzą one z różnych źródeł. Doktorantka dołożyła wszelkich starań aby uzyskać spójny obraz sytuacji w zakresie kształtowania się rodziny w krajach europejskich począwszy od lat sześćdziesiątych XX wieku. Wymagało to samodzielnego opracowania wskaźników zawierania i rozpadu małżeństw w krajach europejskich w ujęciu dynamicznym. W pierwszym rozdziale pracy za szczególnie ważną w kontekście tematyki rozprawy uznaje dyskusję nad powiązaniem między płodnością i rozwodami jakie można zaobserwować na poziomie krajów europejskich (punkt 1.5). W Podsumowaniu Doktorantka powraca do teoretycznych propozycji wyjaśniania obserwowanych procesów szczególnie w Europie Środkowo-Wschodniej, gdzie teoria drugiego przejścia demograficznego nie zawsze spełnia swoje zadanie. Wydaje się, że omówienie obydwu koncepcji na początku (gdy wspomniano o SDT) byłoby lepszym rozwiązaniem tym bardziej, że propozycja określona jako *Pattern of Disadvantage* (PaD) jest znacznie mniej rozpowszechniona niż drugie przejście demograficzne.

W ocenie zmian natężenia pierwszych małżeństw pojawiła się pewna nieścisłość interpretacyjna (str. 23). Jako miernik przekrojowy Doktorantka wykorzystowała ogólny współczynnik pierwszych małżeństw kobiet (TFFMR) skonstruowany podobnie do ogólnego współczynnika płodności (TFR). Pierwsze małżeństwa są zdarzeniami niepowtarzalnymi. Zatem $TFFMR > 1$ nie może być interpretowany w sensie wysokiego natężenia. Oznaczałoby to, że liczba zawartych pierwszych małżeństw była większa niż liczba panien. Taka wartość TFFMR wskazuje tylko, że w badanym okresie w populacji kobiet występowały zmiany kalendarza pierwszych małżeństw.

Tematykę rozdziału 2 stanowi niestabilność związków małżeńskich w Polsce. Dyskusji poddano najważniejsze uwarunkowania ich zawierania i rozwiązywania. Zwrócono uwagę na sprzeczności jakie wystąpiły między determinantami społecznymi i kulturowymi (rola Kościoła Katolickiego oraz zorientowanie jednostek i społeczeństwa na rodzinę) i rozwiązaniami prawnymi z okresu PRL. Rozdział ten ma także warstwę empiryczną. W świetle odpowiednio dobranych i skonstruowanych przez Doktorantkę mierników demograficznych (np. współczynniki rozwodów według trwania małżeństwa) scharakteryzowano tendencje odzwierciedlające niestabilność małżeństw. Specyfika rozważanych procesów w Polsce, która wynika z relatywnie wysokiego odsetka osób pozostających w związkach małżeńskich, dość wcześnie zawieranych

pierwszych małżeństw, niskiego natężenia rozwodów oraz niewysokiego odsetka urodzeń pozamałżeńskich czyni podjętą problematykę tym bardziej interesującą. Uzasadniając słuszność podjętych badań należy także zwrócić uwagę na możliwe zmiany zachowań w przyszłości związane z przemianami kulturowymi, szczególnie wśród młodszych generacji.

Rozdział 3 stanowi teoretyczno-empiryczną podstawę do badań własnych Doktorantki, których rezultaty przedstawiono w dwóch kolejnych rozdziałach. Najpierw poddano dyskusji teoretyczne ujęcia różnokierunkowego wpływu obecności dzieci w małżeństwie na stabilność związku. Następnie omówiono wyniki badań empirycznych uzyskanych przez badaczy, którzy zajmowali się rozważaną problematyką w różnych krajach (np. USA, Francja, Szwecja). Na zwrócenie uwagi zasługuje krytyczne podejście tak do sformułowań teoretycznych jak do wyników analiz. Treść omawianego rozdziału pełni dwojaką rolę. Z jednej strony daje obraz stanu dotychczasowej wiedzy, a z drugiej dostarcza wskazówek do przeprowadzenia własnych analiz na przykład w zakresie konstrukcji modeli oraz dyskusji i interpretacji rezultatów opisujących sytuację w Polsce.

Rozważania przedstawione w rozdziałach 4-5 mają charakter przede wszystkim poznawczy. Prezentują autorski wkład Doktorantki w objaśnienie nierozeznanego dotychczas obszaru zachowań matrymonialnych w Polsce jakim jest rozwiązywanie małżeństw przez rozwód ze zwróceniem szczególnej uwagi na obecność dzieci. W rozprawie procesy te są rozpatrywane w kontekście uwarunkowań wzajemnych. Najpierw zbadano czy posiadanie dzieci stabilizuje związek (rozdział 4), a następnie podjęto próbę określenia wpływu rozwodów na całkowitą płodność populacji (rozdział 5). Przyjmując w postępowaniu badawczym określone rozwiązania Doktorantka nawiązuje do wcześniej osiągniętych wyników. W modelach wprowadza więc takie zmienne jak liczba dzieci i ich wiek. Kierując się dotychczasowymi ustaleniami bierze także pod uwagę potencjalną endogeniczność związaną ze stałymi w czasie niemierzalnymi cechami, które wpływają na płodność i trwanie małżeństwa. Na szczególne zwrócenie uwagi zasługuje kontrolowanie selekcji do małżeństwa, która w dotychczasowych analizach nie była uwzględniana. Przyjęte podejście oznacza, że Doktorantka zajmuje się problemem ważnym, który stanowi przedmiot zainteresowań w środowisku zajmującym się naukowymi badaniami zachowań matrymonialnych. Otrzymanie rezultatów, które objaśnią rozważane zjawiska wymaga odpowiedniej

metodyki badań. Doktorantka dobrała ją starannie zarówno w zakresie danych statystycznych jak i metod analizy. Podporządkowała je rozwiązywanym problemom sformułowanim w postaci hipotez badawczych.

Przedstawione w rozdziale 4 rezultaty analizy wpływu obecności dzieci na rozpad małżeństw uzyskano na podstawie danych pochodzących z badania Generacje, Rodziny i Płeć Kulturowa (GGs-PL1). Jest to obszerna baza pozwalająca na przeprowadzenie zaplanowanej analizy. Ponadto istnienie takich danych dla różnych krajów umożliwia realizację w przyszłości podobnych badań porównawczych na poziomie międzynarodowym. Najpierw skonstruowano model historii zdarzeń dla pojedynczego procesu, który opisuje rozpad pierwszych małżeństw w zależności od okresu trwania związku, wieku kobiety, okresu kalendarzowego oraz czasu jaki upłynął od urodzenia (poczęcia) ostatniego dziecka. Z punktu widzenia celu pracy największe znaczenie przypisano zmiennym związanym z obecnością dzieci. Ponadto uwzględniono poczęcia i urodzenia przedmałżeńskie. Wśród zmiennych kontrolnych znalazły się: wykształcenie, wiek w momencie małżeństwa, przedmałżeńska kohabitacja oraz charakterystyki środowiska w jakim kobieta wychowywała się (rozpad małżeństwa rodziców, znaczenie religii, wielkość miejscowości zamieszkiwania w dzieciństwie).

Dążąc do wyeliminowania potencjalnego obciążenia z tytułu endogeniczności płodności i selekcji do małżeństwa procesy formowania małżeństw, ich rozpadu oraz płodności ujęto łącznie poprzez wielopoziomowy, wieloprocessowy model historii zdarzeń. Wszystkie rodzaje hazardu zależą od czynników związanych z czasem takich jak okres kalendarzowy i wiek kobiety. Ponadto w modelu płodności wprowadzono trwanie małżeństwa, a w modelach formowania i rozpadu małżeństw okres jaki upłynął od poczęcia. W modelach zawierania i rozpadu małżeństw jako zmienna endogeniczna występuje liczba dzieci będąca wielkością wynikową z modelu płodności. Z kolei w modelu płodności zmienna endogeniczna wyraża status małżeński kobiety opisany przez modele formowania i rozpadu małżeństw. We wszystkich modelach uwzględniono zmienne kontrolne: wykształcenie, miejsce zamieszkania w dzieciństwie, wykształcenie rodziców, religijność. Ponadto do modelu płodności włączono kolejność urodzenia dzieci, przedmałżeńską kohabitację oraz sposób rozwiązania poprzedniego małżeństwa. W modelu zawierania małżeństw uwzględniono kolejność związku, przebywanie w kohabitacji oraz sposób rozwiązania poprzedniego małżeństwa. W przypadku rozwiązania małżeństw zmiennymi kontrolnymi były: kolejność małżeństwa, urodzenia

i poczęcia przedmażeńskie, przedmażeńską kohabitację, separacje rodziców. Przyjęte modele umożliwiają kontrolowanie nieobserwowalnych cech kobiety. Sposób ujęcia zmiennych w modelach został merytorycznie uzasadniony na gruncie teorii oraz wyników dotychczasowych badań. Świadczy to nie tylko o wiedzy jaką Doktorantka posiada ale również o umiejętności jej twórczego wykorzystania. W literaturze przedmiotu można znaleźć tylko nieliczne przypadki zastosowania wielopoziomowego i wieloprocessowego modelowania, a selekcję do małżeństwa Doktorantka wprowadziła jako pierwsza.

Na podstawie otrzymanych wyników stwierdzono, że dzieci wywierają istotny, stabilizujący wpływ na funkcjonowanie związku małżeńskiego, ale siła tego efektu maleje gdy wiek dzieci wzrasta. Rezultaty uzyskane na podstawie modelu jednego procesu zostały potwierdzone i wzmocnione wynikami płynącymi z bardziej zaawansowanej analizy, w której rozpatrywano obciążenia jakie mogą wносить czynniki nieobserwowalne. Objaśnienie ryzyka rozpadu małżeństwa nie ogranicza się tylko do liczby dzieci i ich wieku. Rozpatrywano bowiem różne sytuacje jakie mogą pojawiać się w związkach. Przykładem może być stwierdzenie, że obecność dzieci urodzonych przed zawarciem małżeństwa zwiększa ryzyko rozwodu. Małżeństwa kobiet posiadających dzieci poczęte przed małżeństwem, a urodzone w związku są obciążone wyższym ryzykiem rozpadu niż w przypadku kobiet z dziećmi poczętym w małżeństwie, ale ryzyko to jest niższe niż wśród kobiet bezdzietnych. Doktorantka podjęła także próbę objaśnienia procesów rozpadu małżeństw obserwowanych w Polsce. W tym zakresie odwołuje się do istniejących teorii. Uznaje, że uzyskane rezultaty podtrzymują pogląd, iż uwarunkowania kulturowe i prawne w Polsce podnoszące koszty i bariery rozwodów działają na rzecz stabilizującego wpływu obecności dzieci na rodzinę. Dopuszczając jednak inne mechanizmy mgr Marta Styrz ostrożnie uznaje, że efekty mechanizmów stabilizujących przeważają nad destabilizującymi. Skłania się raczej ku objaśnieniom sformułowanym w koncepcji *Pattern of Disadvantage* (PaD) niż tych, które proponuje teoria drugiego przejścia demograficznego (SDT). Wobec powyższego należy uznać, że przypuszczenia sformułowane jako hipotezy (1) i (2) zostały zweryfikowane.

W rozdziale 5 przedstawiono wyniki badań nad wpływem niestabilności małżeństw na płodność w Polsce. Problem ten od lat stanowi przedmiot zainteresowań naukowców z różnych krajów. Doktorantka przywołuje rezultaty jakie otrzymali dla USA Davis i Blake w 1956 roku. Dotychczasowe analizy przeprowadzone na podstawie

różnych danych, dla różnych krajów i okresów nie dały spójnych odpowiedzi na pytanie w jaki sposób rozpad związków może kształtować średnią liczbę dzieci urodzonych przez kobietę w okresie rozrodczym. Mgr Marta Styrz weryfikuje hipotezę głoszącą, że wzrost niestabilności małżeństw przyczynia się do obniżenia płodności (H3). W tym przypadku opiera się na danych pochodzących z Polskiego Badania Płodności przeprowadzonego wraz ze spisem ludności w 2002 roku. Źródło to zostało ocenione pod względem przydatności do przeprowadzenia podjętej analizy. Wskazane mocne jego strony przeważają nad niedostatkiem jakim są ograniczone informacje dotyczące najmłodszych kohort, których kariery rodzinne przypadły na okres znaczących zmian w Polsce wpływających także na zachowania demograficzne. Doktorantka jest w pełni tego świadoma.

Najpierw skonstruowano model historii zdarzeń opisujący procesy zawierania i rozpadu małżeństw oraz kształtowanie się płodności. Oprócz walorów poznawczych model ten dostarczył oszacowań parametrów wykorzystanych w modelu symulacyjnym. W zakresie poznawczym na zwrócenie uwagi zasługuje wskazanie okresowych efektów zmian rozważanych procesów. Często odpowiadają one trendom w skali makro (np. obniżenie ryzyka poczęcia szczególnie w latach 2000-2002 oraz przesunięcie maksimum płodności na starsze lata okresu rozrodczego). Stwierdzono także, że zmiany w zakresie formowania małżeństw oraz ich trwania nie wpłynęły na spadek intensywności pierwszych poczęć. Do połowy lat dziewięćdziesiątych rozpad związków wykazywał stabilny przebieg. Znaczące zmiany rozpoczęły się końcowym okresie objętym obserwacją i dotyczyły małżeństw o krótszym stażu (do 7,5 lat).

W modelu mikro-symulacyjnym skumulowana płodność zrealizowana w okresie zdolności rozrodczej w symulowanej kohorcie jest traktowana jako wielkość wynikowa pojedynczych procesów opisanych modelami historii zdarzeń. Można więc ustalić w jaki sposób jest ona związana ze zmianami płodności oraz zawierania i rozpadu małżeństw. Główny wniosek wypływający z przeprowadzonej analizy potwierdza słuszność przypuszczenia, że niestabilność związku przyczynia się do obniżenia skumulowanej płodności. Doktorantka wyjaśniła rozważane procesy w znacznie szerszym zakresie niż byłoby to konieczne tylko dla zweryfikowania postawionej hipotezy. Dzięki dekompozycji zmian średniej liczby dzieci urodzonych przez kobietę ustaliła, że za spadek płodności w największym zakresie odpowiadają zmiany zachowań reprodukcyjnych, a rola zachowań matrymonialnych jest znacznie mniejsza. Wykazała,

że wpływ niestabilności małżeństw na płodność jest zróżnicowany w zależności od kolejności potomstwa. Oceniała również jak odroczenia urodzeń niższej kolejności wpływają na urodzenia następnych dzieci. W związku ze wzrostem płodności związanej z urodzeniami kolejności czwartej i piątej sformułowała sugestię dotyczącą możliwego stymulującego wpływu rozpadu i ponownego zawierania małżeństw na kształtowanie się potomstwa w przyszłości.

3. Ocena rozprawy

Oceniając przedłożoną rozprawę doktorską zwrócono uwagę na podjęty problem, na podejście do rozważanych zagadnień oraz na dobór metodyki badania. Doktorantka zajęła się zagadnieniem ważnym. Świadczy o tym zainteresowanie naukowców prowadzących badania na ten temat w różnych okresach i w różnych krajach, a więc w społeczeństwach żyjących w zróżnicowanych warunkach. Dotychczas nie udało się jednoznacznie wskazać jak obecność dzieci wpływa na stabilność związku ani określić w jaki sposób rozwiązanie małżeństwa kształtuje płodność populacji. Wobec zachodzących przemian zagadnienia te są ważne również w odniesieniu do zachowań matrymonialnych i prokreacyjnych w Polsce, gdzie przy bardzo niskiej płodności odsetek osób pozostających w związkach małżeńskich należy do wysokich, pierwsze małżeństwa są zawierane dość wcześnie, a natężenie rozwodów jest niskie. Doktorantka wybrała więc do badań niewyjaśniony dotychczas obszar rzeczywistości. Rozpoznanie to wypływa ze znajomości stanu dotychczasowej wiedzy tak w warstwie teoretycznej jak empirycznej. Świadczy o tym sposób dochodzenia do sformułowania celu pracy i hipotez badawczych oraz metodyczna warstwa rozprawy. W tym zakresie Doktorantka nawiązywała zarówno do prac, w których uzyskano zadowalające wyniki jak i do tych, które inspirowały do przyjmowania innych rozwiązań ponieważ nie zakończyły się powodzeniem. Jako przykład można podać dobór modeli oraz ujęcie zmiennych, które wpływają na płodność i trwanie związku, a w szczególności uwzględnienie selekcji do małżeństwa. W warstwie metodycznej na zwrócenie uwagi zasługuje również dbałość o odpowiedniej jakości dane. Wysoko ocenić należy wkład pracy nad opracowaniem porównywalnych wskaźników zawierania i rozpadu małżeństw w krajach europejskich, a w szczególności dla Europy Środkowo-Wschodniej. Utrudnieniem było tutaj wykorzystanie różnych baz danych. Jako narzędzia badawcze Doktorantka wybrała zaawansowane modele statystyczne. Modele historii zdarzeń należą do procedur od

dawna wykorzystywanych w analizie procesów demograficznych, ale skojarzenie ich z modelem mikro-symulacyjnym należy uznać za pionierskie. Do mocnych stron pracy należy także zaliczyć sposób prezentacji rezultatów badań. Spośród obszernego zbioru wyników Doktorantka przedstawiła te, które ukazują postępowanie badawcze prowadzące od sformułowania celu pracy do zweryfikowania podporządkowanych mu hipotez. Interpretacje i komentarze wsparto starannie dobranymi wykresami. Schemat modelu mikro-symulacyjnego w znacznym stopniu ułatwia śledzenie uzyskanych rezultatów symulacji. Praca posiada także warstwę teoretyczną. Składają się na nią propozycje dotyczące wpływu obecności dzieci na stabilność związku oraz kształtowania się płodności w rezultacie rozpadu i ponownego zawierania małżeństw. Znalazły one swoje miejsce w strukturze pracy (rozdział 3). W rozważaniach pojawia się także inny teoretyczny wymiar w postaci teorii drugiego przejścia demograficznego oraz koncepcji określoną mianem *Pattern of Disadvantage* (PaD). Wyjaśniają one zachowania matrymonialne i prokreacyjna społeczeństw rozwiniętych, ale nie znalazły odpowiedniego ujęcia w strukturze pracy. Pojawiają się albo we wprowadzeniu albo w podsumowaniu. Silniej zaznaczona dyskusja obydwu tych koncepcji pozwoliłaby zwrócić uwagę na to, że uzyskane rezultaty nie tylko sprowadzają się do weryfikacji hipotez, ale uzasadniają wpisanie ich w szerszy kontekst przemian jakim podlegają współczesne rozwinięte społeczeństwa przede wszystkim europejskie.

Biorąc pod uwagę przedstawioną wyżej ocenę stwierdzam, że praca mgr Marty Styrz spełnia wszystkie warunki stawiane się rozprawom doktorskim. Podjęty problem jest ważny i aktualny. W trakcie postępowania badawczego Doktorantka zweryfikowała sformułowane hipotezy badawcze. Oznacza to, że wyznaczony cel pracy został osiągnięty. Otrzymane rezultaty wzbogacają wiedzę w zakresie wzajemnych uwarunkowań zachowań matrymonialnych i reprodukcyjnych. Doktorantka wykazała, że umie dostrzegać problemy, które warto podejmować oraz że potrafi wykorzystać posiadaną wiedzę do rozwiązywania nowych zagadnień. Wnoszę zatem o dopuszczenie rozprawy doktorskiej mgr Marty Styrz do publicznej obrony.

